

I. ARTYKUŁY

JERZY BAFIA

WIKTIMOLOGIA — KRYMINOLOGICZNE SPOJRZENIE NA OFIARĘ PRZESTĘPSTWA

1. POJĘCIE I ZAKRES WIKTIMOLOGII

Wiktimologia jest nową dziedziną badań kryminologicznych. Przypomina, że oprócz przestępstwa i sprawcy czynu przestępnego istnieją także społeczne konsekwencje przestępstwa, które kogoś dotykają.

Spółeczna ranga wiktimologii wymaga podkreślenia przede wszystkim w ustroju socjalistycznym. Sprawa ograniczania i eliminowania przestępczości jest w tym ustroju sprawą programową i ogólnospółeczną. Osoby dotknięte przestępstwem to najważniejsi sojusznicy organów państwowych w zwalczaniu przestępczości, to ponadto ważny składnik troski o zacieśnianie więzi państwa z obywatelem.

Wyraża to nowa kodyfikacja prawa karnego, rozwijając całą gamę instytucji i środków prawnych służących aktywizacji osób dotkniętych przestępstwem, łącznie z prawem formułowania swoich opinii procesowych (np. oskarżyciel posiłkowy) oraz łącznie z zabezpieczeniem ochrony pokrzywdzonego przestępstwem (zasądzenie odszkodowania, obowiązek naprawienia szkody, przeproszenia pokrzywdzonego itd.).

Historycznie biorąc, wiktimologia powstała jako część kryminologii i prowadzi ona do rozszerzenia spojrzenia na podstawowe układy przestępczości jako zjawiska społecznego, masowego. Oprócz więc ogólnego pojęcia przestępczości należy wyróżniać ogólne kryminologiczne sprawstwo (podmiotologię kryminologiczną) oraz kryminologiczną wiedzę o ofiarze (wiktimologia).

Różnie określaný jest zakres pojęcia wiktimologia. Rozważania na ten temat nawiązują do łacińskiego sensu słowa *victima* czyli ofiara. Zaczynają się od ogólnej uwagi S. Tarda, który wskazywał na potrzebę poznania struktury psychicznej osoby pokrzywdzonej oraz od wypowiedzi twórcy tego pojęcia F. Werthama, który wiązał poznanie psychologii przestępcy z poznawaniem socjopsychologii ofiary.

Bliższe wyjaśnianie tego pojęcia prowadzi do takich określeń, jak: „wiktimologia [...] zajmuje się bezpośrednio badaniem ofiary przestępstwa. Wiktimologia interesuje się tym wszystkim, co związane jest z ofiarą, a więc bada jej cechy psychobiologiczne, właściwości moralne, zajmuje się charakterystyką socjokulturową ofiary, jej relacjami ze śro-

dowiskiem przestępczym i wreszcie jej rolą i współdziałaniem w przestępstwie". W świetle tych ujęć, zadaniem wiktymologii jest poznanie naukowe przyczyn przestępstwa, ze szczególnym uwzględnieniem roli ofiary. Celem użytecznym — jest opracowanie planu polityki prewencyjnej przestępczości w aspekcie ochrony potencjalnych ofiar¹. Wypowiedzi te traktują zakres wiktymologii bardzo szeroko — wszystko co związane jest z ofiarą.

Inne wypowiedzi z polskiej literatury kryminologicznej wskazują, że „wiktymologia jest nauką o ofiarach przestępstwa, o predystynacji niektórych ludzi do stania się pokrzywdzonym przez czyn przestępny. Te predystynacje mogą mieć swe źródło w: 1) osobowości jednostki, 2) w zajemnym układzie stosunków między sprawcą przestępstwa a jego ofiarą, 3) sytuacji społecznej, w której ofiara przestępstwa się znajduje, lub też w ogólnym układzie warunków społecznych, kulturowych, cywilizacyjnych, w którym żyją ludzie w świecie współczesnym”². Także ta wypowiedź traktuje zakres wiktymologii bardzo szeroko.

Podstawowe zastrzeżenia wiążą się jednak z kwestią specyficznego kryminologicznego aspektu udziału ofiary w przestępstwie i przestępczości. Pojęcie „ofiary przestępstwa” występuje w różnych aspektach w systemie nauk penalnych. Nie do rzeczy będzie przypomnienie, że prawo procesowe przewiduje pojęcie pokrzywdzonego. Jest to osoba fizyczna lub prawna, której dobro prawne zostało bezpośrednio naruszone lub zagrożone przez przestępstwo (art. 40 § 1 k.p.k.). Należy ponadto wskazać, że kryminalistyka także obejmuje zakresem swego zainteresowania osobę, którą nazywa się „ofiara przestępstwa”.

„Ofiara przestępstwa” jest określeniem, które biorę w cudzysłów, gdyż zwrot ten nie jest jednoznaczny. Chodzi tu głównie o pytanie czy ofiarą przestępstwa jest tylko osoba fizyczna, którą prawo karne uważa za przedmiot bezpośredniego działania (tzw. przedmiot wykonawczy), czy też ofiarą będzie także osoba prawna, instytucja prawna, mienie, dokument, rzecz itd. Skoro traktujemy wiktymologię jako dział kryminologii, to konsekwentnie ofiara przestępstwa powinna być rozpatrywana jako czynnik współdziałający genetycznie i dynamicznie w przestępstwie. Wiktymologia może więc zajmować się ofiarą w sensie etiologicznym, a więc w zakresie w jakim ofiara przyczynia się do kształtowania się przestępczości w ogóle, czy przestępczości danego rodzaju. W tym ujęciu ofiarą przestępstwa może być tylko osoba fizyczna, gdyż żaden z przedmiotów ochrony przestępstwa czy też żadna z okoliczności ujętych w znamionach przestępstw nie może decydować o sytuacji kryminogennej³.

¹ I. Tuhan Mirza-Baranowska, *Z zagadnień wiktymologii*, Przegląd Penitencjarny 1973, nr 1, s. 68-69.

² L. Dernell, *Zarys kryminologii ogólnej*, Warszawa 1973, s. 320.

³ Pojęcia sytuacja kryminogenna używam w sensie teoretycznym jaki przed-

Mając na uwadze te spostrzeżenia, wiktimologię traktujemy jako część kryminologii zajmującą się badaniem udziału osoby fizycznej — ofiary w kształtowaniu sytuacji kryminogennej przestępczości. Tak szerokie traktowanie ofiary przestępstwa, aby obejmowało ono poprzez osobę także przedmioty narażone na szkodę przez przestępstwo, wykracza poza zakres kryminologii i w badaniach kryminologicznych byłoby mało przydatne. Przedmiot, rzecz może interesować sprawcę, przyciągać sprawcę (np. pieniądze w banku — włamywacza), ale istnienie rzeczy, przedmiotów, banków itp. należy do normalnych składników organizacji społecznej. W kształtowaniu sytuacji kryminogennej znaczenie mogą mieć pewne działania ludzi, przedsięwzięte wobec rzeczy albo nawet ukierunkowane biernie, a więc złe jej zabezpieczenie itp.

Podobnie nie każdy związek przestępstwa z ofiarą ma sens kryminologiczny. To, że w wypadku przestępstwa zabójstwa dziecka przez matkę pod wpływem i w okresie porodu — ofiarą przestępstwa jest dziecko, kryminologicznie nie ma znaczenia. Dopiero okoliczności związane z pochodzeniem tego dziecka (np. dziecko nieślubne) może nabrać takiego znaczenia. Tak więc nie sama ofiara, ale motyw działania lub inna okoliczność wpływająca na kierunek działania, na wybór ofiary jest dopiero kryminologicznie istotny. W przestępstwie gwałtu ofiarą jest przeważnie kobieta, ale kryminologicznie nie to ma istotne znaczenie. Dopiero ukierunkowane zachowanie się kobiety wobec sprawców, względnie współczynniki znalezienia się w miejscu, uważanym potocznie za niebezpieczne, wyjaśniają dlaczego kobiety stają się ofiarami gwałtów i to dopiero ma znaczenie w sensie kryminologicznym.

Tak więc kryminologię interesują nie sama ofiara przestępstwa, ale dlaczego ktoś staje się ofiarą przestępstwa. Ścisłej zaś biorąc, chodzi o udział ofiary w powstaniu przestępstwa, a w postaci uogólnionej — chodzi o udział ofiary w kształtowaniu sytuacji kryminogennej przestępczości.

Celowe jest przy tym posługiwanie się pojęciem ofiary przestępstwa, a nie pojęciem pokrzywdzonego, które to pojęcie zostało prawnie zdefiniowane i spełnia inną rolę oraz obejmuje nie tylko osoby fizyczne (art. 40 k.p.k.).

2. TYPIZACJA PRZESTĘPSTW, A SYTUACJA OFIARY

Określenie, co ustawodawca traktuje jako przestępstwo, jest wynikiem polityki społecznej, w której uczestniczy ekspertyza kryminologiczna. Przy tym w kodyfikowanych typach przestępstw odzwierciedlone

stawiłem w pracy *Aktualne problemy kryminologii (Zarys teorii sytuacji kryminogennej)*, PiP 1973, nr 8 - 9.

zostają poszczególne elementy sytuacji kryminogennej, a w tym także udział ofiary w przestępstwie.

W znanych dotychczas klasyfikacjach przestępstw występują też podziały o znaczeniu kryminologicznym, także w aspekcie wiktimologii. Taki podział wprowadza W. Wolter w części pracy pt. *Konieczna wielość osób*⁴. Przeprowadzone podziały przewidują takie typy przestępstw, które mogą być popełniane przez sprawcę pod nieobecność jakiegokolwiek innej osoby oraz takie typy przestępstw, „dla których obecność” innej osoby, a co najmniej ukierunkowanie ku innej osobie jest koniecznością, przy czym taka inna osoba czy inne osoby występują w charakterze li tylko biernych odbiorców informacji, a przestępne jest tylko przekazanie informacji, a nie jej odbiór⁵. Nawiązując bezpośrednio do wiktimologii, W. Wolter przypomina odrębne konstrukcje prawne z art. 181 i 182 k.k., z art. 148 § 2 k.k. oraz praktykę sądową przyjmującą podzieloną winę w przestępstwie wypadku drogowego, gdy ofiara wypadku przyczyniła się do jego powstania⁶.

Przegląd typów przestępstw występujących w naszym systemie prawnym prowadzi z punktu widzenia wiktimologii do możliwej, następującej klasyfikacji:

1) Przeszępstwa, w której ofiarą jest osoba przypadkowa, ale wybór jej jest wywołany tylko okolicznościami miejsca lub czasu, które szybko ulegają zmianie.

Typologia tych przestępstw nie zakłada żadnego związku między sprawcą a ofiarą przed rozpoczęciem realizacji' czynu. Ofiara jest biernym odbiorcą czynu przestępnego, nie oczekującą i nie spodziewającą się tego czynu. Nie można mówić też o żadnej podatności ofiary na przestępstwo. Sprawca poluje na okazję i ofiara jest osobą zupełnie przypadkową (np. sprawca kradzieży kieszonkowej w tramwaju czy zatłoczonym domu towarowym sięga do kieszeni osoby, wybieranej według powstającej często spontanicznie koncepcji kradzieży). Do tej grupy należy zaliczyć ofiary pewnych postaci przestępstw nieumyślnych np. w ruchu drogowym.

2) Przeszępstwa, w której ofiara jest biernie podatna. Ofiara także w tym przypadku nie pozostaje w związku socjologicznym tego rodzaju, który stwarza sytuację kryminogenną danego typu przestępstwa. Ofiara prezentuje jednak pewne cechy osobiste, które skłaniają sprawcę do wyboru właśnie jej dla przestępstwa. Cechy osobiste mogą ją wyróżnić spośród innych ludzi naiwnością względnie łatwowiernością, słabością psychiczną lub intelektualną, atrakcyjnością w wyglądzie zewnętrznym, zamożnością, słabością fizyczną, naturalną lub wynikającą z użycia alko-

⁴ W. Walter, *Nauka o przestępstwie*, Warszawa 1973, s. 324 - 326.

⁵ Ibidem, s. 324.

⁶ Ibidem, s. 325.

holu itp. Są to cechy narażające osoby na przestępstwo. Przeszypstwa te to: oszustwa zwykłe lub matrymonialne, gwałt, rabunek lub kradzież zuchwała. W tej grupie należy też umieścić zabójstwa taksówkarzy, którzy wyróżniają się zamożnością (zgromadzeniem pieniędzy) i przez unieruchomienie łatwością zaatakowania znieca 7.

W związku z tymi punktami klasyfikacji wiktimologicznej, rozważań wymaga pojęcie predestynacji ofiary. Kryminologia przechodziła okresy i zainteresowania biologizujące podejście do czynników kształtujących społeczne zjawisko przestępczości. W ramach tego nurtu pojawiły się formuły o podatności osoby do popełnienia przestępstwa, do skłonności przestępczych, aż do przestępcy z nawyknięcia włącznie. Taka jednostronna ocena roli osobowości w przestępstwie nie znajduje oparcia naukowego. Skąd więc predestynacja ofiary i co ona ma znaczyć, czy zjawisko kryminologiczne, aż do nieuchronności stania się ofiarą, czy tylko zjawisko kryminalistyczne, a więc w zasadzie poszukiwanie wskazówki w zakresie wykrywalności, czyli droga od ofiary do sprawcy. Odnoszę wrażenie, że predestynacja nie jest pojęciem poprawnym kryminologicznie, że jest odbłaskiem biologizowania w ujęciu roli ofiary w powstaniu przestępstwa. W odniesieniu do przestępczości jest to ujęcie wadliwe metodologicznie.

3) Przeszypstwa powstające na podłożu konfliktu między sprawcą a ofiarą. W znacznej liczbie przestępstw sytuację kryminogenną kształtują różne rodzaje konfliktów między sprawcą a ofiarą. Zachowanie ofiary jednorazowe lub ciągle, powtarzające się, bywa czynnikiem wpływającym na popełnienie przestępstwa oraz decyduje o wyborze osoby jako ofiary przestępstwa. Wyróżniłbym tu następujące sytuacje:

a) zachowanie ofiary oddziałuje na emocjonalne reakcje sprawcy—sytuacja silnego wzburzenia przy zabójstwie (art. 148 § 2 k.k.), wyzywające zachowanie przy zniewadze lub naruszeniu nietykalności cielesnej (art. 181 i 182 k.k.). Taką samą sytuację możemy spotkać w toku realizacji przestępstwa zniewagi funkcjonariusza publicznego (art. 238 k.k.) lub w toku dokonania przestępstwa uszkodzenia ciała innej osoby (poza postacią czynu o charakterze chuligańskim);

b) zachowanie ofiary, ukształtowało motywację zemsty lub inną postać motywacji wynikającej z konfliktu między ludźmi.

Motywacja mająca u podłoża swego rodzaju porachunek przy pomocy przestępstwa występuje w dużej gamie przestępstw (zabójstwo, pobicie, podpalenie, fałszywe oskarżenie innej osoby, zatajenie dowodów niewinności itp.). Ta ostatnia grupa przypadków (pkt b) daje się wyodrębnić w oparciu o przesłanki typu psychologicznego, które spełniają ważną rolę kryminologiczną i kryminalistyczną, ale nie są wykorzystane w określa-

⁷ Zagadnienie to badał B. Hołyst, *Zapobieganie przestępstwom przeciwko życiu i mieniu kierowców*, Warszawa 1971.

niu znamion przestępstwa. Sytuacje konfliktowe, szczególnie w ostrych postaciach, nadają się do wyróżnienia wiktymologicznego określenia działań zapobiegawczych tak w skali ogólnospołecznej — socjologicznej, jak i w sytuacji bezpośredniego przekształcania się w przestępstwo.

4) Przeszępstwa, w których ofiara pozostaje w stosunku zależności wobec sprawcy. Zależność, którą tu mamy na myśli jest ukształtowana prawnie. Będzie to:

a) zależność trwała, przejawiająca się w wielkości i różnorodności stosunków między określonymi ludźmi np. przestępstwo znęcania się fizycznego lub moralnego nad członkiem rodziny (art. 184 k.k.), przestępstwo niewywiązywania się z obowiązku alimentacyjnego (art. 186 k.k.), albo przestępstwo porzucenia osoby, wobec której sprawca ma obowiązek pieczy z uwagi na jej wiek lub nieporadność (art. 187 k.k.);

b) zależność przejściowa, wyrażająca się w jednorazowej lub sytuacyjnie czasowej zależności — np. rozpijanie małoletniego przez dostarczenie mu napojów alkoholowych (art. 185 k.k.).

5) Przeszępstwa mające na celu uzyskanie określonego zachowania się ofiary. Tego rodzaju sytuacja ofiary występuje w przestępstwach przeciwko wolności. Tak jest w wypadku przestępstwa groźby karalnej czy przestępstwa zmuszania ofiary do określonego zachowania się (art. 166 i 167 k.k.). Także przestępstwo pozbawienia wolności człowieka (art. 165 k.k.) ma często na celu uzyskanie określonego zachowania się ofiary, czy zapobiegnięcia pewnemu zachowaniu się.

6) Przeszępstwa, gdzie ofiarą jest sam sprawca. Wyrazny tego przykład to przestępstwo samookaleczenia się w celu uniknięcia służby wojskowej. Do tej grupy przestępstw zaliczyłbym też te przestępstwa, gdzie sprawca ma wyjawić przed organem państwowym swój stan majątkowy i ponieść konsekwencje z powodu zatajenia (przeszępstwa podatkowe lub celne). W przykładzie pierwszym (art. 206 k.k.) ofiara ponosi konsekwencje na zdrowiu, w przypadkach dalszych na mieniu.

7) Przeszępstwa na żądanie ofiary lub za zgodą ofiary. Postacie przestępstw, które następują na żądanie ofiary należą do rzadkości, w naszym stanie prawnym aktualnie to pozbawienie życia na żądanie, połączone ze współzuciem dla ofiary (art. 150 k.k.). Częściej mają miejsce przestępstwa za zgodą ofiary. Takim przykładem jest spędzanie płodu za zgodą kobiety ciężarnej (art. 154 k.k.). Ponadto zgoda ofiary (pokrzywdzonego) rodzi konsekwencje jeszcze dalej idące, gdyż jest traktowana jako okoliczność wyłączająca odpowiedzialność karną.

8) Przeszępstwa o złożonym (mieszanym) układzie wiktymologicznym. Mam tu na myśli takie postacie przestępstw, gdzie tak sprawca jak i ofiara popełniają równocześnie przestępstwo (np. łapownictwo). Na podobną klasyfikację zasługuje przestępstwo udziału w bójce. Do tej grupy wiktymologicznej zaliczyć należy także te wypadki przestępstw, w których początek akcji, która ma swoją dynamikę, nie określa z góry sprawcy

np. wypadek drogowy, przestępstwo pobicia połączone z przekroczeniem obrony koniecznej. W przestępstwach ruchu drogowego sprawca często bywa też ofiarą zdarzenia — katastrofy czy wypadku drogowego⁸.

3. WNIOSKI WIKTIMOLOGICZNE

Przeprowadzona klasyfikacja wskazuje na różnorodne grupy wiktimologiczne, które kształtuje rola ofiary w przestępstwie, wynikająca niekiedy ze szczególnych związków. Taki podział wskazuje na znacznie większą złożoność problematyki wiktimologicznej niż pokazują to dotychczasowe publikacje, a tym samym większe znaczenie tego działu badań kryminologicznych. Wiktimologia ma istotne znaczenie w rozwoju kryminologii głównie jako podstawa wyznaczania kierunku zapobiegania przestępczości⁹.

Wiedza o przestępczości i przestępstwach zostaje wzbogacona o nowe spojrzenie. W etiologii przestępczości wśród czynników kryminogennych poddawana analizie zostaje także rola ofiary. Sytuacja kryminogenna przestępczości w ogóle lub przestępczości danego typu ma uwzględniać rolę ofiary przestępstwa.

Wiktimologia ma także istotne znaczenie dla kryminalistyki. Wydaje się, że poważny krąg zjawisk z zakresu wiktimologii służy nie celom kryminologicznym (podstawa działań przeciw przestępczości), ale celom kryminalistycznym, a więc kształtowaniu opinii o kręgu osób, które przez związek z ofiarą x lub wybór ofiary mogą być podejrzane o popełnienie przestępstwa.

Wydaje się też, że wszystkie postacie przypadkowości udziału ofiary przestępstwa mogą stanowić zjawisko interesujące. Mogą z tego w skali masowej wynikać jakieś wnioski (np. nawoływanie do ostrożności, uprzedzanie jako rodzaj ochrony przed niebezpieczeństwem przestępstw), ale pytanie czy są to wnioski kryminologiczne przeciwdziałające prawidłowościom występującym w genezie sytuacji kryminogennej tego typu przestępczości.

Podobne znaczenie ma sprawa ofiar wypadków drogowych. To, że częściej ofiarami wypadków bywają osoby starsze lub osoby o cechach osobowości mniej przystosowanej do szybko zmieniającego się otoczenia, nie daje się przekształcić na konstruktywne wnioski zapobiegawcze, oczy-

⁸ T. Cyprian, *Wypadki drogowe w świetle prawa karnego*, Warszawa 1963, wysunął koncepcję odpowiedzialności za stwarzanie sytuacji wypadkowych, które dotyczyła odpowiedzialności karnej, lalle jest interesująca także w aspekcie kryminologicznym.

⁹ Zwraca na to trafnie uwagę B. Hołysit, *Profilaktyczne funkcje wiktimologii*, Patologia społeczna — zapobieganie 1975, z. 1.

wiście poza wnioskami dla kierowców — uwaga na znajdujących się na jezdni ludzi nieporadnych lub wyszukujemy ludzi niesprawnych, nieporadnych i przyuczajmy ich do zachowania się w ruchu drogowym.

LA VICTIMOLOGY — LE REGARD CRIMINOLOGIQUE SUR LA VICTIME DE L'INFRACTION AUX LOIS

Résumé

Le présent article comprend l'analyse de la notion et de l'étendue de la victimologie. L'auteur attire l'attention sur la codification du droit pénal étant en vigueur, qui développe toute une gamme d'institutions et de mesures juridiques servant à l'activation des personnes atteintes de l'infraction aux lois. Il donne un rang de définitions de la victimologie, en critiquant leur généralité et l'étendue très vaste. En liaison à cela il formule sa propre définition, en entendant par la victimologie une partie de la criminologie s'occupant de l'examen de la participation de la personne physique — victime dans la formation de la situation criminogène de la criminalité.

Le second problème dont s'occupe l'auteur est le problème de la typisation des infractions aux lois à l'égard de la (situation de la) victime. Il souligne en même temps l'acceptation criminologique de cette typisation à l'aspect de la victimologie. La classification faite par lui embrasse huit groupes, dont chacun est discuté et illustré par de nombreux exemples.

A la fin de l'article l'auteur montre sur l'acceptation de la victimologie dans les recherches criminologiques en attirant l'attention sur l'utilité de ces recherches en tant que la base pour déterminer la direction de la prévention de la criminalité et discute le rôle de la victimologie dans le droit criminel, en tant qu'un facteur formant l'opinion sur les personnes qui par la liaison avec la victime peuvent être suspectes de commettre l'infraction aux lois.